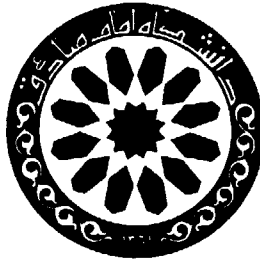

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کتابخانه مرکزی دانشگاه امام صادق (ع)

شماره ثبت ۱۴۰
شماره ۴

دانشگاه امام صادق (علیه السلام)

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

۲۰ / ۲ / ۱۳۷۹

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد الهیات (شاخه فلسفه و کلام)

مرکز اطلاعات مرکز علمی ایران
تمت - مرکز

تطور تاریخی اندیشه صفات در کلام اسلامی در سده های دو موسو هجری،

بررسی معنی شناختی

سید محمد کاظم علوی

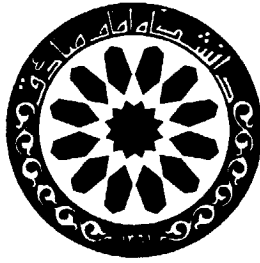
۵۵۱۱

استاد راهنما:

دکتر احمد پاکتچی

تابستان ۱۳۷۸

۲۷۷۹۱

دانشگاه امام صادق (علیه السلام)

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد الهیات (شاخه فلسفه و کلام)

تطور تاریخی اندیشه صفات در کلام اسلامی در سده های دو و سوم هجری،

بررسی معنی شناختی

سید محمد کاظم علوی

استاد راهنما:

دکتر احمد پاکتچی

استاد مشاور:

آقای حسین هوشنگی

تابستان ۱۳۷۸

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری،
ترجمه، اقتباس و... از این پایان نامه کارشناسی ارشد
برای دانشگاه امام صادق علیه السلام محفوظ است. نقل
مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

تأییدیه اعضای هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیأت داوران نسخه نهایی پایان نامه آقای **سید محمد کاظم خلوی** (کد ۷۰۳۱۱۵۵۱۵)

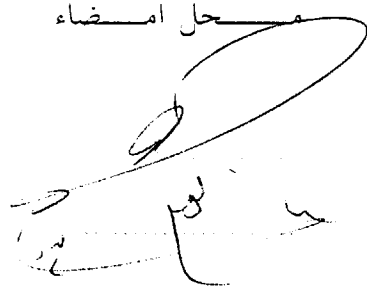
تحت عنوان **تطور تاریخی اندیشه صفات در کلام اسلامی** در رده های دوازدهم هجری

بررسی سنی شناختی

را از نظر شکل و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیوسته

پیشنهاد می کنند.

اعضای هیأت داوران نام و نام خانوادگی رتبه علمی محل امضاء

رتبه علمی

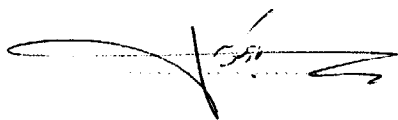
نام و نام خانوادگی

اعضای هیأت داوران

(۱) استاد راهنما: **جناب آقای دکتر پاکتی**

(۲) استاد مشاور: **جناب آقای حسین هوشنگی**

(۳) نماینده شورای

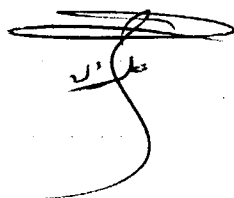
رتبه علمی

تحصیلات تکمیلی دانشکده: **جناب آقای بارکوبی**

(۴) اساتید ناظر: **جناب آقای دکتر بیوک علینژاد**

(۱) **بیوک علینژاد**

(۲)

استاد راهنما (۱)

چکیده

مباحث کلامی در سیر تحول خود تا پیدا کردن جایگاه کنونی خویش در چهارچوب مکاتب کلامی راهی پرفراز و نشیب را پیموده‌اند و دست‌یابی به چگونگی این تحول - که در پرتو مطالعه تاریخی میسر می‌باشد - نگرش ما به مباحث کلامی را ژرف‌تر می‌کند. یکی از مباحثی که به روشنی بعد از اثبات وجود خدا مهم‌ترین مبحث کلامی می‌باشد صفات خدا است. مسأله آفرینی صفات در کلام در دو نگرش متفاوت صورت می‌پذیرد، در نگرش نخست صفات به طور کلی مدنظر قرار می‌گیرند و در نگرش دوم تک تک صفات مورد بحث می‌باشند و پرواضح است که در مورد هریک از صفات مناقشات کلامی مخصوصی صورت گرفته است که با مناقشات صورت پذیرفته درباره دیگر صفات متفاوت می‌باشد. اما در نگرش نخست صفات در دید کلی مدنظر می‌باشند و مناقشات انجام گرفته مختص یک صفت نمی‌باشد، در این نگرش می‌توان دوگونه بررسی اصلی را آزمود یکی بررسی «وجود شناختی» و دیگری بررسی «معنی شناختی». در بررسی «وجود شناختی» پاسخ به این سؤال که آیا صفات وجود واقعی دارند یا نه؟! مورد تحقیق قرار می‌گیرد ولی در بررسی «معنی شناختی» آنچه مورد مطالعه قرار می‌گیرد فرمول بیان کننده تعبیر متکلمین از صفات و نوع تفسیر و تبیین ایشان از صفات می‌باشد. اگرچه این دونوع بررسی دوگونه متفاوت می‌باشند لیکن دارای وابستگی به یکدیگر هستند و این وابستگی قابل توجه می‌باشد. کسانی که در بُعد «وجود شناختی» به طور کامل واقعیت صفات را می‌پذیرند خود را بی‌نیاز از ارائه فرمول دانسته و تفسیر و تبیینی برای صفات ارائه نمی‌کنند اما کسانی که واقعیت صفات را نمی‌پذیرند و یا به نوعی به این موضع گرایش دارند درصدد بیان فرمولی برای صفات بوده و به تفسیر و تبیین آنها پرداخته‌اند. با توجه به این مسأله بیان می‌داریم که «ضدصفاتیان» (منکرین واقعیت صفات) دونوع فرمول «عین ذات بودن صفات» و «صرف نام بودن صفات» را ارائه کرده‌اند که فرمول نخست خود نیز دارای دو تفسیر «فعلی» و «منفی» از صفات می‌باشد. در کنار ایشان کسانی از «صفاتیان» که گرایش به ایشان دارند فرمول «صفات نه خدایند نه غیر او» را

ارائه می‌کنند. بدین ترتیب باید گفت که اندیشه صفات در خلال این سده‌های دوم و سوم هجری چهار فرمول را به خود دیده است که هرکدام از نظر پیچیدگی و سادگی با یکدیگر متفاوت می‌باشند و در نهایت این فرمولها در اوایل سده چهارم جای خود را به نظریه «احوال» می‌دهند.

صفات: علم، قدرت، حیات، اراده، تشبیه، تعطیل، معانی، ذات، عینیت، جسم، شیء،

موجود.

الخلاصة

ان المباحث الكلامية خلال تطورها الى ثبوت موقعها في اطار المدارس الكلامية يقطع طريقاً غيرمعبود و الحصول لهذا التطور - الذى يمكن بالمطالعة التاريخية - تتعمق نظرتنا الى المباحث الكلامية. و اهم هذا المباحث بعد اثبات وجود البارىء - تبارك و تعالى - هو مبحث صفات البارىء. و نحن نستطيع ان ننظر الى هذا المبحث نظرتين. تطمح النظرة الاولى الى الصفات على كليتها و الثانية الى كل واحد من الصفات على صورة التى يختلف البحث حول كل واحد منها مع الآخر. اما فى النظرة الثانية - التى نبحت الصفات على كليتها - لا يختلف البحث حول كل واحد منها، بل تساوى الصفات من هذا المنظر. وايضاً يمكن التحليل فى هذه النظرة من جهتين اساسيتين؛ من وجهة نظر «علم الكائنات» و من وجهة نظر «علم تطور المعانى». فى التحليل الوجودى نبحت عن اجوبة التى اجيبها المتكلمون امام هذه المسألة اعنى «هل الصفات واقعية ام لا؟». اما فى التحليل الثانى نبحت عن صيغ التى يعبرون المتكلمون بها عن الصفات والتفسير والتبيين عنها. مع ان هذين التحليلين يختلفان بنوعها ولكن هناك علاقة بينهما. هؤلاء الذين يثبتون وجود الصفات يستغنون انفسهم من بيان الصيغة التعبيرية للصفات و اما الذين ينفون الصفات او يميلون بهذا الموقع يسعون ان يعبروا عن الصفات بصيغة خاصة. بالنظر الى هذا التوضيح نقول ان «ضد الصفات» (الذين ينفون الصفات) أتوا بصيغتين «عينيت الذات والصفات» و «كون الصفات اسماً فقط» و الصيغة الاولى مشتمل على تفسيرين «التفسير الفعلى» و «التفسير المنفى». وللذين يميلون عن تثبيت الصفات تماماً صيغة هى «صفات الله ليست هى ولا غيره». و فى الجملة فى المائتين الثانية و الثالثة يشتمل رأى حول الصفات على اربع صيغ التى كل واحد منها يختلف بالآخر من جهة المعقدة اوسهولتها. و فى النهاية تحولت هذه الصيغ فى اوائل المائة الرابعة بالنظرية «الاحوال».

الصفات: العلم، القدرة، الحياة، الارادة، التشبيه، التعطيل، المعانى، الذات، العينيت،

الجسم، الشىء، الموجود.

فهرست مطالب

عنوان شماره صفحه

مقدمه ۱

فصل اول: کلیات

۱-۱- نگاهی بر سیر تطور علم کلام در سده‌های ۲ و ۳ ق ۵

۱-۱-۱- اهمیت سده‌های ۲ و ۳ ق ۵

۱-۱-۲- مواجهه مکاتب گوناگون سده‌های ۲ و ۳ ق با مباحث کلامی ۵

۱-۱-۳- طبقه‌بندی جریانهای کلامی سده‌های ۲ و ۳ ق ۶

۲-۱- بررسی صفات در ادیان بزرگ ۱۷

۱-۲-۱- صفات در دین زرتشت ۱۷

۲-۲-۱- صفات در دین یهود ۱۹

۳-۲-۱- صفات در دین مسیحیت ۲۱

۴-۲-۱- صفات در دین مانی ۲۲

۳-۱- بررسی تحولات عمومی در مبحث صفات در کلام اسلامی ۲۳

۱-۳-۱- واژه صفت در فرهنگ اسلامی ۲۳

۲-۳-۱- اصطلاح صفت ۲۴

۳-۳-۱- اسماء و صفات نزد امامیه ۲۵

۴-۳-۱- اسماء و صفات نزد معتزله ۲۷

۵-۳-۱- اسماء و صفات نزد عالمان اهل سنت ۲۸

۴-۱- دو دیدگاه وجود شناسی و معنی شناسی در بررسی صفات ۳۰

۱-۴-۱- جنبه وجود شناختی صفات در کلام ۳۰

۲-۴-۱- جنبه معنی شناختی صفات در کلام ۳۱

فهرست مطالب

عنوان شماره صفحه

فصل دوم: امامیه

- ۱-۲-۱-۲- تعالیم پیشوایان اهل بیت - علیه السلام - ۳۴
- ۱-۲-۱-۱-۲- روش بررسی تعالیم اهل بیت - علیهم السلام - ۳۴
- ۱-۲-۱-۲- پیشوایان اهل بیت در سده‌های ۲ و ۳ ۳۴
- ۱-۲-۱-۲- ۳-نگاهی گذرا به روایات ائمه امامیه درباره صفات ۳۵
- ۱-۲-۱-۲-۴- بررسی معنی شناختی تعالیم اهل بیت - علیهم السلام - ۴۶
- ۱-۲-۱-۴-۱-۲- نفی جسم و صورت ۴۶
- ۱-۲-۱-۴-۲- شی خاص ۴۶
- ۱-۲-۱-۴-۳- صفات دارای معانی خاص ۵۰
- ۱-۲-۱-۴-۴- پیوستگی صفات و ذات ۵۳
- ۲-۲- متکلمان امامیه ۵۹
- مقدمه ۵۹
- ۱-۲-۲-۱- ابوجعفر احول صاحب طاق ۶۰
- ۱-۲-۱-۲- درباره «صاحب طاق» ۶۰
- ۱-۲-۲-۲- بررسی اندیشه صفات نزد «صاحب طاق» ۶۱
- ۲-۲-۲-۲- حمران بن اعین ۶۴
- ۲-۲-۳-۲- زرارة بن اعین ۶۵
- ۱-۳-۲-۲- درباره «زرارة بن اعین» ۶۵
- ۲-۳-۲-۲- صفات و بررسی آنها ۶۵
- ۳-۳-۲-۲- مطالب پیوست ۶۷
- ۴-۲-۲- هشام بن حکم ۶۸

فهرست مطالب

عنوان	شماره صفحه
۱-۴-۲-۲-۲ دربارهٔ هشام بن حکم	۶۸
۲-۴-۲-۲-۲ اتهام تجسیم و تشبیه	۶۹
۳-۴-۲-۲-۲ موضع وجود شناختی هشام	۷۱
۴-۴-۲-۲-۲ بررسی معنی شناختی	۷۳
۵-۴-۲-۲-۲ دربارهٔ فرمول «صفات نه خدایند و نه غیرخدا»	۷۷
۵-۲-۲-۲-۲ مکتب هشام بن حکم	۷۸
۱-۵-۲-۲-۲ پیروان هشام	۷۸
۱-۱-۵-۲-۲-۲ یونس بن عبدالرحمن	۷۹
۲-۱-۵-۲-۲-۲ علی بن منصور	۷۹
۳-۱-۵-۲-۲-۲ ابوجعفر سکاک	۸۰
۴-۱-۵-۲-۲-۲ فضل بن شاذان	۸۰
۵-۱-۵-۲-۲-۲ تبیین معنی شناختی	۸۱
۲-۵-۲-۲-۲ تأثیر پذیرفتگان از «هشام» (ابومالک حضرمی و «علی بن میثم»)	۸۱
۶-۲-۲-۲-۲ هشام بن سالم	۸۳
۱-۶-۲-۲-۲ دربارهٔ «هشام بن سالم»	۸۳
۲-۶-۲-۲-۲ تبیین صفات (بررسی «معنی شناختی»)	۸۵
۳-۶-۲-۲-۲ احمد بزنتی دنباله‌رو هشام بن سالم	۸۶
۷-۲-۲-۲-۲ حلقهٔ «ابو عیسی وراق» و «ابن راوندی»	۸۶
۱-۷-۲-۲-۲ دربارهٔ ابو عیسی وراق و ابن راوندی	۸۶
۲-۷-۲-۲-۲ اندیشه صفات نزد ابن راوندی	۸۸
۸-۲-۲-۲-۲ ابوسهل نویختی	۸۹
۱-۸-۲-۲-۲ دربارهٔ ابوسهل نویختی	۸۹

فهرست مطالب

عنوان شماره صفحه

- ۹۱ ۲-۲-۸-۲- اندیشه صفات نزد ابوسهل نویختی
- ۹۱ ۲-۲-۹- تکمله: سلیمان بن جریر زیدی
- ۹۱ ۲-۲-۹-۱- درباره سلیمان بن جریر زیدی
- ۹۲ ۲-۲-۹-۲- بررسی معنی شناختی

فصل سوم: جهمیه

- ۹۵ ۳-۱- درباره جهم بن صفوان ۱۳۹
- ۹۷ ۳-۲- اندیشه صفات در آراء جهم
- ۹۹ ۳-۳- پرداختن به جنبه «معنی شناختی در «جهم»
- ۱۰۱ ۳-۴- چگونگی تحلیل موضع «معنی شناختی» «ضد صفاتیان»
- ۱۰۲ ۳-۵- موضع «معنی شناختی» «جهم»

فصل چهارم: معتزله

- ۱۰۶ ۴-۱- واصل بن عطاء
- ۱۰۸ ۴-۲- ضرار بن عمرو و حسین نجار
- ۱۰۸ ۴-۲-۱- درباره ضرار بن عمرو
- ۱۰۹ ۴-۲-۲- درباره نجار
- ۱۱۰ ۴-۲-۳- موضع وجودشناختی ضرار و نجار
- ۱۱۰ ۴-۲-۴- فرمول ضرار
- ۱۱۲ ۴-۲-۵- فرمول نجار
- ۱۱۳ ۴-۲-۶- مواضع معنی شناختی ضرار و نجار
- ۱۱۵ ۴-۳- ابوالهذیل علاف و نظام
- ۱۱۵ ۴-۳-۱- درباره ابوالهذیل علاف

فهرست مطالب

عنوان	شماره صفحه
۴-۳-۲- درباره نظام	۱۱۵
۴-۳-۳- موضع وجود شناختی ابوالهذیل و نظام	۱۱۶
۴-۳-۴- فرمول ابوالهذیل	۱۱۷
۴-۳-۵- فرمول نظام	۱۱۹
۴-۳-۶- مواضع معنی شناختی ابوالهذیل و نظام، بررسی مقایسه‌ای	۱۲۰
۴-۳-۶-۱- تحلیل مقایسه‌ای	۱۲۰
۴-۳-۶-۲- بررسی معنی شناختی	۱۲۱
۴-۴- حفص الفرد	۱۲۵
۴-۵- عباد بن سلیمان	۱۲۷
۴-۵-۱- درباره عباد بن سلیمان	۱۲۷
۴-۵-۲- صفات نزد عباد	۱۲۸
۴-۵-۳- بررسی معنی شناختی در آراء عباد	۱۲۹
۴-۵-۳-۱- مقدمه	۱۲۹
۴-۵-۳-۲- فرمول صفات و بررسی معنی شناختی	۱۳۰
۴-۶- ابوعلی جبایی	۱۳۶
۴-۶-۱- درباره ابوعلی جبایی	۱۳۶
۴-۶-۲- صفات نزد ابوعلی جبایی	۱۳۷
۴-۶-۳- بررسی معنی شناختی	۱۳۷
۴-۶-۴- آخرین تلاشها برای دفاع از «عینیت»	۱۳۹
۴-۷- معمر بن عباد السلمی	۱۴۰
۴-۷-۱- درباره معمر	۱۴۰
۴-۷-۲- عبارات معمر در تبیین صفات	۱۴۰

فهرست مطالب

شماره صفحه	عنوان
۱۴۱	۴-۷-۳- نظریه معانی
۱۴۲	۴-۷-۴- تحلیل گزارش
۱۴۳	۴-۸- هشام الفوطی
۱۴۵	۴-۹- بشر بن معتمر
۱۴۶	۴-۱۰- دیگر معتزلیان
۱۴۶	۴-۱۰-۱- ابوبکر عبدالرحمن بن کیان الاصم
۱۴۶	۴-۱۰-۲- ثمامة بن اشرس
۱۴۷	۴-۱۰-۳- ابوعلی اسواری
۱۴۷	۴-۱۰-۴- ابوموسی مردار
۱۴۷	۴-۱۰-۵- جعفر بن مبشر
۱۴۸	۴-۱۰-۶- جعفر بن حرب
۱۴۸	۴-۱۰-۷- ابوجعفر الاسکافی
۱۴۸	۴-۱۰-۸- ابوموسی عیسی بن الهیثم الصوفی
۱۴۸	۴-۱۰-۹- الجاحظ
۱۴۹	۴-۱۰-۱۰- ابوالحسین الخیاط
۱۴۹	۴-۱۰-۱۱- الناشء الکبیر
۱۵۱	نتیجه
۱۵۴	فهرست منابع

مقدمه

تحقیقی که پیش روی شماست با دو ویژگی تاریخی بودن و پرداختن به جنبه «معنی شناختی» در میان مباحث کلامی تازه تر از آن است که بتوان به دنبال پیشینه‌ای برای آن بود چرا که برای اولین بار «ولفسن» در این باره سخن گفته است «ولفسن» که با تفکیک میان دو جنبه «وجود شناختی» و «معنی شناختی» به شناساندن این گونه بررسی می‌پردازد و با تحقیق پیرامون چند از متکلمین سده‌های دوم، سوم و چهارم هجری این بررسی را به انجام می‌رساند.^(۱) لازم به ذکر است که «فان اس» در کتاب خود^(۲) به بررسی صفات در کلام اسلامی در سده‌های دوم و سوم نیز می‌پردازد با این تفاوت که مطالعه تاریخی وی یک بررسی کلی درباره صفات می‌باشد و آنگونه که «ولفسن» به بررسی معنی شناختی پرداخته، «فان اس» بدان نپرداخته است.

پرواضح است که انگیزه پرداختن به چنین موضوعی با این ویژگیها به اهمیت آن بستگی دارد. این بررسی که نگاهی ژرف‌تر به جبهه بندی «مشبهه» و «معطله» در تاریخ کلام اسلامی می‌باشد به ما می‌آموزد که این گونه طبقه بندی متکلمین خالی از اشکال نیست زیرا دغدغه تمام این متکلمین حفظ حریم یگانگی خداوند و در عین حال حفظ گزاره‌های دینی در مورد واقعیت صفات بوده است و نمی‌توان به فرص قاطع آنانی را که پذیرای واقعیت صفات بوده و هر صفتی را که در متون مقدس آمده است برای خداوند پذیرا می‌باشند، چندان در این نگاه نادرست دانست که آنان را به شرک متهم کرد و نیز آنانی که به نفی صفات پرداخته‌اند به اتهام تعطیل بی‌بهره از آموزه‌های دین دانست بلکه می‌توان این دو نام را دو نهایت یک طیف دانست که در آن همه دغدغه یگانگی خداوند و واقعیت پذیری آموزه‌های دینی را دارند لیکن هر کدام درصد گرایششان به دو طرف طیف متفاوت می‌باشد. این چنین نگرشی وقتی حاصل می‌شود که بدانیم در جنبه دیگر از بررسی صفات یعنی جنبه «معنی شناختی» ایشان در صدد ارائه فرمولی هستند

1- Harry Austryn Wolfson, The Philosophy of the kalam, (Harvard University Press, 1976).

2- Josef, Van Ess, Theologie und Gesellschaft im 2. und 3., (Berlin/New York, Jahrhundert Hidschra, 1991)